

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«НАЦІОНАЛЬНИЙ ГІРНИЧИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

ЛИТВИНЕНКО НАТАЛІЯ ІВАНІВНА

УДК 330.341: 330.837

**ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ**

08.00.01 - економічна теорія та історія економічної думки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

Дніпропетровськ - 2016

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі економічної теорії та основ підприємництва Державного вищого навчального закладу «Національний гірничий університет» (м. Дніпропетровськ) Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор економічних наук, професор
Задоя Анатолій Олександрович,
Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, завідувач кафедри міжнародної економіки та економічної теорії.

Офіційні опоненти: доктор економічних наук, професор
Бодров Володимир Григорович,
Державний вищий навчальний заклад «Національна академія державного управління при Президентові України» (м. Київ) Міністерства освіти і науки України, завідувач кафедри управління національним господарством та економічної політики;

доктор економічних наук, професор
Липов Володимир Валентинович,
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця Міністерства освіти і науки України, професор кафедри міжнародної економіки та менеджменту зовнішньоекономічної діяльності;

доктор економічних наук, професор
Івашина Олександр Флорович,
Університет митної справи та фінансів (м. Дніпропетровськ) Міністерства освіти і науки України, професор кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності.

Захист відбудеться «02» березня 2016 р. об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.080.01 при Державному вищому навчальному закладі «Національний гірничий університет» за адресою: 49005, м. Дніпропетровськ, просп. К. Маркса, 19, ауд. 4/53.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Державного вищого навчального закладу «Національний гірничий університет» за адресою: 49005, м. Дніпропетровськ, просп. К. Маркса, 19.

Автореферат розісланий «29» січня 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. В. Трифонова

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Соціально-економічний розвиток суспільства завжди перебував у центрі уваги представників економічної науки. Однак такої актуальності як у ХХ та на початку ХХІ ст., він не набував ніколи. Розпад колоніальної системи і вибір країнами, що звільнились, нового шляху для свого розвитку, глибокі суперечності в розвинутих країнах, пов'язані з межами економічного зростання, та крах соціалістичної системи у Східній Європі і СРСР викликали посилену увагу науковців до проблем зростання й розвитку економіки. Теоретики та політики прагнули визначити, від чого залежить успіх соціально-економічних трансформацій і за рахунок яких джерел країни, що стали на цей шлях, можуть отримати імпульс до сталого розвитку. На жаль, переважна більшість таких досліджень виявилась надто далекою від розкриття закономірностей, які визначають розвиток.

Науковці у своїй переважній більшості поділяють уявлення про розвиток як процес, у ході якого всі країни мають повторити шлях високо розвинутих держав, а значить, здійснити перехід до вільного ринку за мінімальної участі держави, демократичних політичних інститутів і свободи. Орієнтація на західну модель розвитку не увінчалась успіхом – більш-менш швидкими темпами стали розвиватись тільки ті країни, які вже мали на початок реформування історичний досвід лібералізму. Негативний досвід реформ спонукав до переоцінки домінуючих уявлень про розвиток – поряд з ресурсними і технологічними складовими стали враховуватись соціальні, політичні та соціокультурні фактори. Зрозумілим стало те, що загального, характерного для абсолютно всіх країн шляху розвитку не існує. Кожна країна має свої специфічні риси і ці особливості багато в чому визначаються її інституціональним середовищем. Саме тому перед науковцями як актуальна постала проблема визначення впливовості інституціонального середовища на розвиток економічних систем.

Слід зазначити, що проблемами розвитку в тих чи інших аспектах вивчали такі видатні дослідники минулого, як А.Ж. Тюрго, Ж.А. Кондорсе, А. Сміт, Т. Мальтус, Дж.С. Мілль, К. Маркс, Ф. Ліст, В. Рошер, Б. Гільдебранд, Л. Брентано, Г. фон Шмоллер, К. Бюхер, А. Вагнер, В. Зомбарт, М. Вебер, Т. Веблен, К. Кларк, Ж. Фурастьє, Д. Белл, Е. Тоффлер, Дж. К. Гелбрейт, У. Ростоу, П. Друкер, М. Кастельс, А. Турен, Ф. Фукуяма та багато інших. Інституціональні аспекти функціонування економіки та її розвитку стали предметом дослідження Д. Норта, Р. Коуза, О. Вільямсона, Дж. Б'юкенена, Г. Таллока, М. Олсона, В. Вольчика, Р. Нурееєва, А. Олейника, В. Тамбовцева, А. Шастітко та інших.

Значне місце серед наукових досліджень проблем розвитку, що здійснені представниками економічної науки пострадянських країн, посідають роботи В.Г. Бодрова, О.А. Гриценка, В.В. Дементьєва, О.Ф. Івашини, В. В. Липова, І.Й. Малого, Г.М. Пилипенко, Е.В. Прушківської, Л.І. Яковенко, Н.І. Гражевської, В.Д. Якубенка.

Відзначаючи вагомий внесок перелічених науковців до теорії соціально-економічного розвитку та досліджень впливу на його перебіг

інституціонального середовища, все ще неможливо вести мову про остаточне розв'язання всіх існуючих проблем. Приділяючи увагу впливовості інститутів на розвиток, науковці, однак, не дійшли одностайності відносно як самої сутності поняття «інституціональне середовище», так і визначення тих його складових, що мають найвищий потенціал впливовості. Ще однією проблемою, яка потребує свого розв'язання, є встановлення взаємодії та взаємозумовленості складових інституціонального середовища, за рахунок чого розвиток, власне, й відбувається. Всі ці невирішені в теорії проблеми віддзеркалюються у практиці: економічна політика держави не завжди є адекватною національній специфіці та в силу цього часто не приводить до очікуваних результатів. Актуальність проблеми впливу інституціонального середовища на розвиток, недостатній ступінь її теоретичної розробки обумовили вибір теми дисертаційної роботи, визначили її мету та завдання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до науково-дослідної тематики кафедри економічної теорії та основ підприємництва Державного ВНЗ «Національний гірничий університет» МОН України. Вона є складовою наукової держбюджетної теми «Економічний світогляд українського суспільства у період трансформаційних змін» (номер держреєстрації 0110U001828, 2010 р.). За результатами даної теми визначено норму «довіра» як складову інституціонального середовища. За темою «Цивілізаційні фактори розвитку економіки України» (номер держреєстрації 0110U006349, 2011 р.) визначено специфіку інституціонального середовища соціально-економічної системи України та обґрунтовано напрями її реформування. За темою «Національна економіка України в ХХІ ст.: закономірності функціонування та регулювання» (номер держреєстрації 0113U003341, 2013-2014 р.). Визначено специфічні форми пошуку ренти, які утвердились в Україні, та здійснено оцінку рівня ренторієнтована поведінка.

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційної роботи є формування теоретико-методологічних засад оцінювання інституціональних чинників та визначення їх впливу на розвиток соціально-економічної системи країни, розробка практичних рекомендацій щодо формування ефективної структури інституціонального середовища економічної системи України.

Для досягнення визначеної мети поставлено та вирішено такі наукові завдання:

досліджено еволюцію наукових поглядів на фактори соціально-економічного розвитку та виділено його інституціональні складові;

сформовано методологічний підхід до дослідження впливу інституціональних чинників на розвиток соціально-економічної системи країни;

встановлено сутність та визначено структуру інституціонального середовища, виділено його базові елементи, що здійснюють найбільший вплив на економічну систему;

узагальнено та систематизовано наукові підходи, що використовуються суспільними науками для встановлення сутності соціокультурних цінностей, а

також норм «свобода», «толерантність», «довіра», «рентоорієнтована поведінка» та «правова поведінка»;

визначено якісні критерії оцінки норм, що формують інституціональне середовище;

розроблено науково-методичний підхід і здійснено кількісний вимір норм інституціонального середовища соціально-економічної системи країни;

встановлено взаємозв'язок між виділеними нормами інституціонального середовища та ступінь їх впливу на рівень соціально-економічного розвитку країни;

визначено характер взаємозв'язку між нормами та соціокультурними цінностями;

виявлено специфічні риси інституціонального середовища соціально-економічної системи України;

здійснено кількісну оцінку ціннісних орієнтацій населення України на сприйняття виділених норм;

запропоновано основні напрями формування ефективної у контексті розвитку структури інституціонального середовища соціально-економічної системи України.

Об'єктом дослідження є розвиток сучасної соціально-економічної системи під впливом інституціональних чинників.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні засади оцінювання інституціональних чинників та визначення їх впливу на розвиток сучасної соціально-економічної системи.

Методи дослідження. Для досягнення мети та вирішення поставлених завдань застосовано емпіричні та теоретичні методи пізнання як загальнонаукового, так і специфічного характеру: історико-логічний метод – при дослідженні еволюції поглядів на фактори соціально-економічного розвитку; наукової абстракції – при визначенні сутності категорій «свобода», «толерантність», «довіра», «рентоорієнтована поведінка», «правова поведінка»; системний, інституціональний та еволюційний аналіз – при визначенні елементів структури інституціонального середовища та встановленні взаємозв'язку та взаємозалежності між ними; структурно-функціональний – при встановленні загальної структури інституціонального середовища соціально-економічної системи країни та визначенні критеріїв оцінки норм; кількісного та якісного аналізу – при здійсненні виміру норм «свобода», «толерантність», «довіра», «рентоорієнтована поведінка», «правова поведінка»; компаративістський аналіз – при порівнянні структури інституціонального середовища соціально-економічних систем різних країн; соціологічні методи досліджень – при виявленні соціально-психологічних спрямувань населення України на виділені норми; методів математичної статистики – при обробці результатів соціологічного опитування, формуванні індексів норм, встановленні взаємозв'язку між нормами та встановленні їх впливу на рівень соціально-економічного розвитку країни.

Інформаційну базу дослідження становлять законодавчі акти України та інші державні нормативні акти стосовно формування соціально-економічної

політики держави, статистичні матеріали Міжнародних організацій (World Bank, OECD, UNCTAD, UNIDO, FAO, WTO, ILO, IMF); статистичні дані Державної служби статистики України, країн СНД, Європейського Союзу (Eurostat), національних статистичних служб інших країн, результати соціологічних моніторингів Інституту соціології НАН України, монографії та інші публікації вітчизняних і зарубіжних вчених, дані періодичних видань та розміщені в мережі Інтернет.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що на основі застосування міждисциплінарного підходу розроблена концепція впливу інституціонального середовища на розвиток соціально-економічної системи країни. Основні результати, що становлять наукову новизну та виносяться на захист, полягають у такому:

вперше:

виокремлено як складові інституціонального середовища соціально-економічної системи та виявлено їх сутність: фізичну свободу як діяльність (бездіяльність) людини, спрямовану на підтримку повноцінної життєдіяльності людського організму як біологічного та соціального суб'єкта й яка закладає необхідні передумови соціальної активності особистості; толерантність як визнання «іншості» з одночасним усвідомленням своєї відмінності, що сприяє збереженню та підтримці різноманітності всього суспільства і протистоїть його повній уніфікації;

розроблено теоретико-методичний підхід до кількісного виміру таких складових інституціонального середовища соціально-економічної системи, як: 1) фізична свобода (на основі розробленого інтегрального індикатору «фізична свобода»); 2) толерантність (на основі інтегрального показника «критерій толерантності», який складається із двох субіндексів «соціальна активність» та «дивергентність»);

встановлено взаємообумовленість кількості активних зв'язків елементів інституціонального середовища та рівня соціально-економічного розвитку країни, а саме: доведено, що нижчому рівню розвитку, відповідає менша кількість активних зв'язків;

удосконалено:

категоріальний апарат інституціональної теорії: 1) «економічна система» та «розвиток економічної системи» у частині акценту на взаємозалежності розвитку і інституціонального середовища. Економічну систему представлено як складно організовану, впорядковану цілісність економічних суб'єктів, поєднаних між собою зв'язками та відносинами, які за своєю природою є результатом взаємного впливу інших соціальних систем суспільства. Розвиток соціально-економічної системи представлено як складний і багатогранний процес цілеспрямованих змін на основі власних механізмів саморозвитку та постійної взаємодії з інституціональним середовищем через людину та заради людини; 2) «економічна свобода» – свідомо діяльність (бездіяльність) особи, спрямована на досягнення економічних цілей за допомогою належним чином придбаної власності та не зустрічає опору як зовнішніх перешкод, так і збоку

можливостей самої діючої особи, та є як елементом інституціональної структури суспільства, так і проекцією на економічну систему;

теоретико-методичний підхід до оцінювання норми «економічна свобода», що, на відміну від існуючих, заснований на індикаторі, який отримано шляхом трансформації інтегрального показника «індекс економічної свободи» у відповідності до центральних елементів економічної свободи, якими є персональний вибір, захист прав власності та вільний обмін;

теоретичний підхід до розуміння структурно-логічного взаємозв'язку між рівнями структурної організації соціокультурного інституту, а саме: доведено, що соціокультурні цінності та норми як складові суспільної свідомості формують зовнішні умови економічної діяльності суб'єктів – ціннісний зміст середовища. Ціннісні орієнтації та соціально-психологічні характеристики індивідуальної свідомості – перетворюють економічну діяльність суб'єктів на конкретні поведінкові механізми, які сприяють або уповільнюють розвиток;

дістали подальшого розвитку:

теоретичні уявлення про системну природу інституціонального середовища, що являє собою сукупність взаємопов'язаних та взаємообумовлених соціокультурних, політичних і правових інститутів, які впливають на характер економічної діяльності людей та формування стійких структур їх взаємодії у межах соціально-економічної системи. Доведено, що кожний елемент середовища у силу своєї взаємопов'язаності та взаємообумовленості з іншими елементами може одночасно виступати як складовою інституціонального середовища, так і частиною інституціональної структури;

теоретико-методичний підхід до кількісної й якісної оцінки складових інституціонального середовища соціально-економічної системи через формування індикаторів, що дозволяють оцінити силу впливовості норм на розвиток соціально-економічної системи країни. Доведено, що збільшення рівня норм «свобода», «правова поведінка» та «толерантність», з одного боку, та зниження рівня «рентоорієнтованої поведінки», з іншого, зумовлюють зростання добробуту країни;

економіко-математичне обґрунтування особливостей інституціонального середовища різних за рівнем розвитку країн до яких віднесено: а) наявністю або відсутністю у кожній національній економіці певних зв'язків між нормами; б) спрямованістю впливу норм в залежності від фази економічного циклу, на якій перебуває національна економіка;

наукові уявлення про специфіку інституціонального середовища соціально-економічної системи України на основі дослідження соціально-психологічних спрямувань населення в мотиваційно-потребовій сфері, які, з одного боку, сприяють розвитку, а з іншого – йому перешкоджають;

теоретико-методологічні засади кількісного оцінювання взаємозв'язку між індикаторами базових цінностей, нормами «свобода», «толерантність», «довіра», «рентоорієнтована поведінка» і «правова поведінка», а також рівнем соціально-економічного розвитку країни.

Практичне значення одержаних результатів. Практичне значення результатів дослідження полягає у розробці рекомендацій, щодо формування ефективної структури інституціонального середовища економічної системи України.

Основні теоретичні положення та висновки дисертаційної роботи використовуються при експертному оцінюванні нормативних документів, які розробляються та надходять для опрацювання Комітетом з питань промислової і регуляторної політики та підприємництва Верховної Ради України (довідка № 04-31/28-329/129785 від 06.07.2012 р.). Також наукові результати використані при розробці навчально-методичного забезпечення дисциплін «Основи економічної теорії», «Міжнародна економіка», «Сучасні економічні теорії» у Державному ВНЗ «Національний гірничий університет» (довідка № 01/09 від 10.09.15 р.) та при викладанні дисциплін «Сучасні економічні теорії», «Економіка зарубіжних країн» та «Міжнародні стратегії економічного розвитку», у науково-дослідних, курсових та дипломних роботах студентів Дніпропетровського університету ім. А. Нобеля (довідка № 789/1 від 23.09.2015 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є завершеним науковим дослідженням, де викладено авторський підхід до розв'язання проблеми формування ефективної структури інституціонального середовища економічної системи країни. Наукові положення, висновки та рекомендації, що виносяться на захист, одержані автором самостійно.

Апробація результатів дослідження. Положення та висновки дисертаційного дослідження доповідались на 20 міжнародних наукових і науково-практичних конференціях різних рівнів, зокрема: II науково-практичному семінарі з міжнародною участю «Актуальні проблеми забезпечення економічної безпеки України» (16-18 грудня 2008 р., м. Тернопіль); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми сучасної економіки та інституціональна теорія» (2-3 жовтня 2008 р., м. Донецьк); VII міжнародній науковій конференції міжнародної асоціації інституціональних досліджень «Проблеми сучасної економіки та інституціональна теорія» (25-27 листопада 2009 р., м. Дніпропетровськ); XI апрельской Международной научной конференции по проблемам развития экономики и общества (7-9 апреля 2010 г., г. Москва); Международной научно-практической конференции «Государство-власть как центр хозяйственного национального возрождения» (14-15 апреля 2010 г., г. Харьков); III Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми та перспективи соціально-економічного розвитку України в XXI ст.» (15-16 квітня 2010 р., м. Кам'янець-Подільський); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми і перспективи інноваційного розвитку економіки України (20-22 травня 2010 р., м. Дніпропетровськ) II Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції розвитку наукової думки. Економічні науки» в рамках регіональної попередньої програми проекту Міжнародної академії Наук і Вищої Освіти (Лондон, Великобританія) «Чемпіон Світу, континентальні, національні та регіональні першості з наукової аналітики» (31 січня-14 лютого 2011 р., м. Київ, м. Лондон); XII апрельской

Международной научной конференции по проблемам развития экономики и общества (6-8 апреля 2011 г., г. Москва); Пятой Международной научно-практической конференции «Устойчивое развитие экономики: состояние, проблемы, перспективы» (28-29 апреля 2011 г., г. Пинск); III Міжнародній науково-практичній конференції «Єдина Європа» (10-13 травня 2011 р., м. Вроцлав); IX Международной конференции Международной ассоциации институциональных исследований «Институты – государство – власть» (13-14 октября 2011 г., г. Харків); Второй Международной научной конференции «Институциональная трансформация экономики на постсоветском пространстве» (17-18 ноября 2011 г., г. Кемерово); X Международной конференции Международной ассоциации институциональных исследований «Проблемы современной экономики и институциональная теория» (13-15 мая 2013 г., г. Донецьк); П'ятій Всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціально-економічні трансформації в епоху глобалізації» (16 травня 2013 р., м. Полтава); LXIII International Research and Practice Conference and II stage of the Championship in economics, management and juridical science (June 06-June 11, 2013, London); LXV International Research and Practice Conference and III stage of the Championship in economics, management and juridical science (October 10 – October 15, 2013, London); III Международной научной конференции «Институциональная трансформация экономики: условия инновационного развития» (24-26 октября 2013 г., г. Новосибирск); XV апрельской Международной научной конференции по проблемам развития экономики и общества (1-4 апреля 2014 г., г. Москва); Шостій Всеукраїнській науково-практичній конференції ПНПУ ім. В.Г. Короленка (16 травня 2015 р., м. Полтава).

Публікації. За темою дослідження опубліковано 42 наукові праці, з яких 6 монографій (у тому числі 1 одноосібна), 21 стаття у наукових фахових виданнях (з них 8 статей у виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз, та 1 стаття у зарубіжному фаховому виданні), 14 матеріалів конференцій, 1 стаття в інших виданнях. Загальний обсяг публікацій становить 40,785 друк. арк, особисто з них автору належить 33,635 друк. арк.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, п'яти розділів та висновків, списку використаних джерел і додатків. Повний обсяг роботи становить 487 сторінок. Основний зміст дисертації викладено на 362 сторінках комп'ютерного тексту, що містить 57 таблиць та 29 рисунків, що розміщені 16 сторінках, список використаних джерел із 345 найменувань на 25 сторінках. Робота містить 11 додатків на 84 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету, об'єкт, предмет, завдання дослідження, представлено елементи наукової новизни, розкрито теоретичну та практичну значимість одержаних результатів.

У першому розділі «**Теоретико-методологічні засади дослідження впливу інституціональних чинників на розвиток соціально-економічної системи**» проаналізовано еволюцію поглядів на фактори розвитку соціально-

економічної системи, визначено сутність та складові інституціонального середовища, а також напрями його впливу на розвиток соціально-економічної системи та обґрунтовано необхідність застосування до дослідження інституціональних чинників розвитку методології інституціонально-еволюційного аналізу.

Дослідження еволюції поглядів на фактори соціально-економічного розвитку виявило, що у відповідності до класичної парадигми цей процес пов'язували із впливом як економічних, так і позаекономічних чинників, розглядали економічну поведінку людини як таку, що зумовлена і егоїстичним інтересом, і моральними складовими. Більше того, всі теоретики у тому чи іншому ступені визнавали обмеженість впливу економічних складових на розвиток без створення додаткових умов.

Сьогодні у науковців вже не виникає сумнівів відносно впливу на розвиток і характер трансформації соціально-економічної системи інституціональних чинників, що зумовило розширення предметної області даного дослідження за межі економічного детермінізму і розповсюджується на розвиток, під яким розуміється складний і багатогранний процес цілеспрямованих змін будь-якої соціальної системи на основі власних механізмів саморозвитку і постійної взаємодії із зовнішнім середовищем через людину та заради людини. Таке розуміння розвитку корелює з базовими елементами концепції людського розвитку, в якій кінцевою метою виступає людина, зростання її можливостей і розширення їх використання. У відповідності з даними постулатами зростання добробуту може відбуватись лише при відповідному інституціональному середовищі і, що розвиток та ефективне функціонування соціально-економічної системи стають можливими тільки у разі відповідного розвитку інших систем суспільства.

Соціально-економічна система відзначається цілісністю і є складно організованою, впорядкованою сукупністю соціальних та економічних суб'єктів, поєднаних між собою зв'язками і відносинами, які за своєю природою є результатом взаємного впливу інших соціальних систем суспільства. Отже, неможливо розглядати систему без її зовнішнього середовища. Стосовно соціально-економічної системи як її факторизоване оточення обрано позаекономічні чинники.

Основою функціонування та розвитку всіх суспільних систем є діяльність людини у будь-яких її проявах. У повсякденному житті людина заради задоволення своїх потреб вступає в економічні відносини з іншими особами і, намагаючись створити кращі умови для реалізації своїх інтересів та полегшення взаємодії з оточенням, виробляє певні зразки (стандарти) поведінки. З іншого боку людина як суб'єкт цих систем сама привносить в економічні трансакції культурні, правові та політичні норми (інститути), що формують стереотипність її поведінки. У зв'язку з цим людина є тим суб'єктом, який одночасно діє в усіх системах суспільства за допомогою засвоєних правил, норм, звичаїв, цінностей і у ході такої діяльності формує нові їх форми, тобто створює інститути.

У силу того, що саме інститути формують зовнішнє середовище функціонування соціально-економічної системи і є похідними від діяльності людей, у межах інституціонального середовища можна поєднати ті позаекономічні чинники розвитку соціально-економічної системи, які пов'язані з впливом на поведінку людини культурної, правової та політичної систем. Отже, інституціональне середовище соціально-економічної системи доцільно розглядати як сукупність соціокультурних, політичних і правових інститутів та взаємозв'язків між ними, які впливають на характер економічної діяльності людей і формування стійких структур їх взаємодії у межах соціально-економічної системи. В свою чергу, інститут приймається як самостійна система, в якій норми, правила, звичаї виступають у вигляді елементів, а відносини та соціальні дії слугують зв'язками, що забезпечують її цілісність. Таким чином, інститут – це стійка впорядкованість норм, правил та звичаїв і зв'язків між ними у вигляді певних відносин та соціальних дій, яка визначає інтегративні якості системи та забезпечує її взаємодію із зовнішнім середовищем.

Вплив інституціонального середовища на розвиток соціально-економічної системи розглядається у двох аспектах: статичному та історико-гносеологічному. Перший – передбачає виділення складових, які безпосередньо впливають на розвиток, другий – базується на дослідженні динаміки рівня їх впливовості на систему.

Статична структура інституціонального середовища представлена чотирирівневою структурою суспільної системи. Перший рівень – це суспільство як організована форма життєдіяльності людей на певному історичному етапі розвитку, яку можна ідентифікувати за сукупністю ознак – спільна культура, спільна територія та спільна ідентичність. Другий рівень виділяється за функціональними ознаками елементів у межах суспільної системи. До нього належать економічна, політична, правова та соціокультурна підсистеми. Цей рівень забезпечує життєздатність, стабільність та відтворення суспільної системи.

Складові третього рівня – це інститути, які належать до означених підсистем і визначаються за функціональними, предметними та цільовими ознаками. Елементи третього рівня забезпечують спадкоємність процесів, що відбуваються в функціональних підсистемах, а також певну адаптивність до змін.

Складовими четвертого рівня є базові елементи – норми, правила, звичаї, які відображають функціональні ознаки. На цьому рівні відбувається формування та відтворення будь-якого інституту, здійснюється взаємозв'язок через цінності й ціннісні орієнтації з людиною як основою функціонування та розвитку всього суспільства. З огляду на те, що норми характеризуються стійкістю, широким розповсюдженням, елементарним складом, їх обрано як базові елементи інституціонального середовища.

Історико-гносеологічний контекст дослідження впливу на розвиток соціально-економічної системи інституціонального середовища вимагає пошуку факторів детермінуючих цей процес. В інституціональній теорії це

питання не знайшло остаточного вирішення: у традиційному інституціоналізмі віддається першість культурним чинникам формування інститутів, у той час як неоінституціоналізм – правовим і політичним факторам.

Враховуючи вказані обмеження обґрунтовано необхідність доповнення інституціонального підходу сучасною еволюційною методологією, що реалізовано шляхом зниження рівня складності феномену інститут і вибору найбільш впливового чинника інституціональних змін, яким є норма. Оскільки остання у вигляді своєрідного «гену» присутня у кожному економічному, правовому, політичному та соціокультурному інституті, то правомірно досліджувати вплив інституціонального середовища на розвиток в контексті еволюції системи норм. Така логіко-структурна схема дослідження дозволяє, по-перше, пов'язати людину із усіма системами суспільства, по-друге, виділити суттєві функції, які виконують складові інституціонального середовища відносно економічної системи і, по-третє, продемонструвати можливості та напрями впливу на економічний розвиток через цілеспрямовану зміну норм як базових складових інститутів.

На основі аналізу специфіки інституціонального середовища країн світу виявлено низку універсальних (базових) норм, які одночасно присутні в кожному економічному, політичному, правовому та соціокультурному інституті та які здійснюють вагомий вплив на розвиток. Такими нормами є свобода, толерантність, довіра, рентоорієнтована та правова поведінка.

У другому розділі **«Структурні компоненти інституціонального середовища соціально-економічної системи»** визначено сутність норми «свобода» як універсального елемента інституціонального середовища та «толерантності» як її комплементарної норми, встановлено місце довіри серед інститутів впливу на економічні відносини людей і «рентоорієнтованої поведінки» і «правової поведінки» у системі інституціонального середовища.

У процесі структуризації базових норм інституціонального середовища соціально-економічної системи виокремлено їх складові, що здійснюють найбільш вагомий вплив на розвиток, до яких віднесено норми «свобода», «толерантність», «довіра», «рентоорієнтована поведінка» та «правова поведінка» (рис.1).

Визначено поняття «свобода» як свідому діяльність (бездіяльність), що спрямована на реалізацію інтересів особистості та не зустрічає при цьому опору як з боку зовнішніх, пов'язаних з діяльністю інших осіб, так внутрішніх перешкод, що зумовлені її психофізичним станом.

Знаходячись глибоко в підсвідомості людей як цінність і норма поведінки, свобода переходить в елемент формування відносин між ними та стає суспільною нормою. Коли ж вона набуває юридичного статусу та відображає права, захищені законом, то виступає як формальна норма.

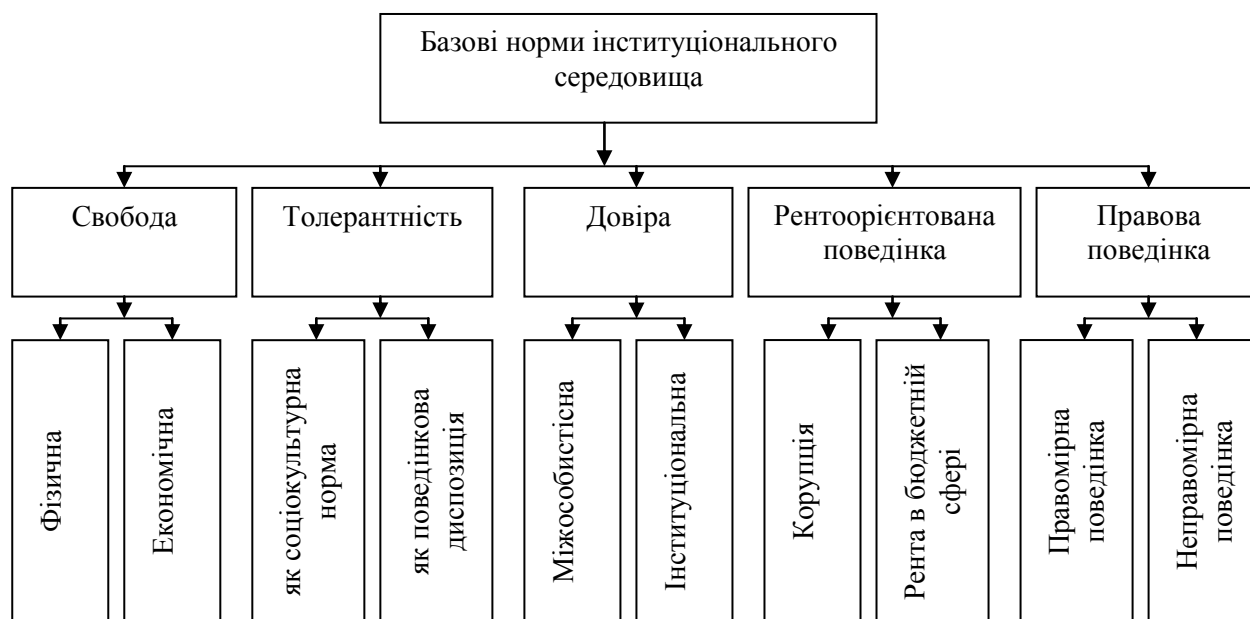

Рис. 1. Структурні компоненти базових норм інституціонального середовища

Свобода як складова інституціонального середовища є базовою нормою, оскільки за своєю функціональною роллю перебуває у тісному взаємозв'язку з іншими його складовими та здійснює свій вплив на розвиток економічної системи за такими напрямками. По-перше, всі джерела економічного зростання (заощадження, інвестиції, підвищення якості людського капіталу, удосконалення технології й економічної організації) є результатом прийняття економічних рішень суб'єктами, тобто їх вибором. Без економічної свободи, на якій базується ринок, такий вибір не був би ефективним і, відповідно, результати зростання, вимірюваного через ВВП, були б нижчими. Саме свобода сприяє розкриттю можливостей людини, дозволяє їй обирати цілі та слідувати власним інтересам. Вона є основою приватної власності та ринкових відносин, які роблять людей відповідальними за свої рішення про використання обмежених ресурсів, і завдяки цьому дає стимули для найбільш вигідних способів використання праці та капіталу. По-друге, політичні свободи дозволяють здійснювати управління в інтересах абсолютної більшості населення і, тим самим, утверджувати демократію. По-третє, громадянські свободи дозволяють активно брати участь у забезпеченні справедливості та стійкості розвитку, протидіяти проявам недобросовісної поведінки урядовців і чиновників, які прагнуть реалізувати власні інтереси на противагу суспільним і уповільнюють розвиток.

Реалізація економічної, політичної та громадянської свобод, що сприяють розвитку, неможлива без задоволеності фізичних потреб людиною. Саме відсутність «боротьби за виживання» робить людину вільною. Для виокремлення рівня, з якого власне й розпочинається впливовість свободи на розвиток, до наукового використання запропоновано категорію «фізична свобода», яка виражає діяльність (бездіяльність), що спрямована на підтримку повноцінної життєдіяльності людського організму як біологічного та

соціального суб'єкту у межах своїх можливостей і яка не зустрічає при цьому опору зовнішніх перешкод. Дана категорія є певною деталізацією індивідуальної, особистої свободи, однак, на відміну від неї, акцентує увагу на створенні необхідних передумов подальшого розвитку особистості як соціальної істоти.

У тісному зв'язку із свободою знаходиться толерантність, яка визначає межі свободи та дозволяє кожній окремій людині її реалізувати. Сприяючи збалансованості міжособистих взаємодій, дана норма посилює інтеграційні процеси, забезпечує стабільність суспільного розвитку. Важливим елементом механізму детермінації толерантності є цінності та ціннісні орієнтації, які, в свою чергу, відіграють значну роль і в становленні меж толерантності.

Оскільки норма «толерантність» присутня у всіх аспектах людського існування, то запропоновано її розглядати одночасно і як особистісну характеристику, що визначається сукупністю індивідуально-психологічних особливостей індивіда, і як соціокультурну норму, яка відображає суб'єкт-суб'єктні відносини в різних сферах функціонування суспільства. Як особистісна характеристика, толерантність характеризує людину, яка однаково доброзичливо налаштована до всіх людей без винятку. Толерантність як соціокультурна норма – це визнання «іншості» з одночасним усвідомленням своєї відмінності. Суб'єкт може визнавати відмінності іншого суб'єкта без будь-яких спроб внести зміни лише у тому випадку, коли він усвідомлює себе як особистість із різними звичками, цінностями, традиціями. Тому межі толерантності повинні розглядатись, по-перше, виходячи з історико-культурного простору і, по-друге, із рівності всіх людей перед законом. У силу взаємозв'язку толерантності з правовими нормами та міжособистими стосунками людей, вона не може функціонувати у відриві від норм довіри та правової поведінки, які також є складовими інституціонального середовища соціально-економічної системи.

Норма «довіра» визначається як усвідомлення людиною власної вразливості або ризику, який виникає в результаті невизначеності мотивів, намірів і очікувань дій людей від яких він залежить. Міждисциплінарні дослідження норми «довіра» дозволили представити її як сукупність трьох концентричних кіл, які поступово розширюються та частково перетинаються: довіра до себе – міжособистісна довіра – інституціональна довіра.

Безпосередньо в структурі інституціонального середовища ця норма присутня тільки у вигляді міжособистісної та інституціональної довіри, які носять деперсоніфікований характер (за виключенням міжособистісної довіри як елемента соціальних мереж).

Довіра як складова інституціонального середовища економічної системи здійснює вагомий вплив на соціально-економічний розвиток суспільства, оскільки суттєво знижує трансакційні витрати організацій за рахунок скорочення юридичних формальностей і бюрократичної діяльності. Також довіра підвищує рівень відповідальності державних службовців, сприяє згладжуванню політичних суперечностей і за рахунок цього покращує якість функціонування державних інститутів. Це, в свою чергу, сприяє зниженню

ризиків для інвесторів і покращує інвестиційний клімат в країні. Загалом певний ступінь довіри до державних органів є складовою формування впевненості суб'єктів у стабільності інституціонального середовища і, відповідно, виступає фактором ефективного розвитку самої економіки. Зростання недовіри до держави та її інститутів, економічної політики, яка нею проводиться, означає посилення невизначеності очікувань з приводу дій урядовців і порушує звичний перебіг економічних взаємодій. Це не сприяє формуванню довготривалих стійких зв'язків між економічними агентами і, в кінцевому результаті, відображається у показниках економічного розвитку.

Свобода, толерантність та довіра є нормами, які сприяють розвитку соціально-економічної системи, у той час як рентоорієнтована поведінка йому перешкоджає. За своїм змістом остання – це діяльність особи, організації або фірми, яка спрямована на отримання вигод шляхом маніпулювання законодавчими або економічними умовами, а не шляхом виробництва та продажу товарів та послуг. Проекцією рентоорієнтованої поведінки на політичну систему виступає корупція, а на економічну систему – пошук ренти у бюджетній сфері.

Оскільки рентоорієнтована поведінка пов'язана з порушенням закону, то ще одним елементом інституціонального середовища, який впливає на розвиток, слід вважати правову поведінку – добровільне підпорядкування закону. Останнє об'єднує в собі два протилежних види дій: правомірну поведінку, яка узгоджується з існуючими в суспільстві правовими нормами, і неправомірну поведінку, яка суперечить існуючим у суспільстві правовим нормам. Норми «рентоорієнтована поведінка» та «правова поведінка» тісно пов'язані між собою, оскільки перша є порушенням законодавства та нанесення збитків суспільству, а друга відображає відношення людей до виконання законів і можливості або зменшення, або збільшення втрат суспільства.

На основі аналізу визначень простого утилітаризму та рентоорієнтованої поведінки встановлено, що вони збігаються за своєю суттю. Також такі висновки стосуються визначень легалізм і правова поведінка.

Норми права забезпечують стабільність і керованість соціального порядку через регулювання людської поведінки. Вони створюють певне середовище економічної діяльності суб'єктів і формують умови для ефективної координації, здійснюваної через ринкові та державні регулятори. Якщо у суспільстві домінує неправомірна поведінка, то в ньому економічні взаємодії звужуються до кола особисто знайомих людей, яким можна довіряти, зростають трансакційні витрати, посилюється короткострокова орієнтація, зміщуються напрями інвестиційної діяльності, знижується інноваційна активність і консервуються старі технології. Поряд з цим рентоорієнтована поведінка як один із видів неправомірної поведінки поглиблює диференціацію доходів у суспільстві та провокує соціальну й політичну нестабільність. Все це уповільнює розвиток.

У третьому розділі **«Кількісний вимір інституціональних чинників розвитку»** проведено аналіз міжнародного аналітичного потенціалу оцінювання ролі інституціональних факторів, що впливають на розвиток, та обґрунтовано теоретико-методологічні засади їх кількісного оцінювання.

Впливовість на розвиток соціально-економічних систем інституціонального середовища, базовими складовими якого є норми «свобода», «толерантність», «довіра», «рентоорієнтована поведінка» та «правова поведінка», має визначатись та оцінюватись кількісно. Це дозволяє встановити як ступінь впливу окремих елементів інституціонального середовища на розвиток певної країни (який запропоновано оцінювати через «індекс розвитку людського потенціалу»), так і проводити міжнародні порівняння. Базуючись на результатах дослідження сутності складових інституціонального середовища, встановлено критерії оцінки функціонування норм, що створює теоретичне підґрунтя для розробки науково-методологічного підґрунття їх кількісного оцінювання.

Згідно з критеріями оцінки функціонування норм із міжнародної аналітичної бази індикаторів якості інститутів, сформовано узагальнений комплекс показників кількісного оцінювання впливу інституціональних чинників на розвиток соціально-економічної системи (табл. 1).

Таблиця 1

Комплекс індикаторів складових інституціонального середовища

Норма	Індикатор	Методика оцінювання
Свобода	«Індекс економічної свободи»	Методики американського дослідницького центру «The Heritage Foundation» та видавництва «The Wall Street Journal»
Толерантність	«Сфера толерантності»	Методика Дж. Деза, К. Діранзо, Т. Тімена
Довіра	«Міжособистісна довіра», «Інституціональна довіра»	Методики глобального дослідницького проекту «World Values Survey» та європейського дослідницького проекту «European Values Study»
Рентоорієнтована поведінка	«Контроль корупції»	Методика глобального дослідження Світового банку «Якість державного управління»
	«Рента в бюджетній сфері»	Методика Е. Катца та Дж. Розенберга
Правова поведінка	«Верховенство права»	Методика глобального дослідження Світового банку «Якість державного управління»
	«Політична стабільність і відсутність насилля»	

Сформований комплекс показників, методики розрахунку яких застосовуються у світовій практиці, характеризуються певною обмеженістю, а саме: не містить індикаторів, які б дозволили комплексно оцінити норми «свобода» та «толерантність». З огляду на недостатній ступінь розробки наукових підходів щодо оцінювання складових інституціонального середовища, перебудовано інтегральний показник «індекс економічної свободи» у відповідності до його центральних елементів, якими є персональний вибір, захист прав власності та вільний обмін. Із індексу видалено компонент «свобода від уряду», який оцінюється за долею урядових витрат у ВВП. Для норм, які не мають поширених методик оцінки («фізична свобода» та «толерантність» як поведінкова диспозиція), розроблено нові показники («індекс фізичної свободи» і «критерій толерантності»).

В основу побудови «індексу фізичної свободи» покладено концепцію розвитку людського потенціалу, згідно якої за критерієм існуючих обмежень і можливостей досягнення людиною своїх цілей було виокремлено 17 оціночних факторів, що формують 8 контрольних показників (субіндексів):

1. «Енергетичні потреби організму» (глибина дефіциту продовольства; постачання продовольства на душу населення);
2. «Ризики втрати здоров'я та життя» (кількість інфікованих туберкульозом; рівень смертності дітей віком до 5 років; кількість алкогольних напоїв, що постачаються населенню);
3. «Гідне житло» (доступність санітарних споруд; доступність питної води. Оскільки не існує регулярних оцінок стану житла, які охоплюють багато країн за параметрами, що могли б краще охарактеризувати цей параметр, обрано фактори як прокси-показники, що непрямо характеризують стан житла);
4. «Екологія» (викиди CO₂; PM10, рівень забруднення країни);
5. «Ресурси для розвитку» (споживання електричної енергії; витрати на охорону здоров'я; витрати держави на освіту);
6. «Комунікація» (Інтернет-користувачі; абоненти рухомого стільникового зв'язку);
7. «Індекс освіти» (розраховується щорічно як компонент «індексу розвитку людського потенціалу» за програмою ООН);
8. «Політична стабільність і відсутність насилля / тероризму» (розраховується щорічно як компонент дослідження Світового Банку «Показник ефективності державного управління в світі»).

Індекс розраховано для 127 країн за часовий проміжок 1995-2009 р.р. Оціночна шкала індексу «фізична свобода» знаходиться в діапазоні від 0 до 10 балів, де 0 – відсутність фізичної свободи, а 10 – найвищий її рівень. Порогове значення задовільного стану фізичної свободи людини дорівнює 5.

Запропонований індекс «критерій толерантності», що відображає толерантність як поведінкову диспозицію, поєднує два субіндекси («соціальна активність» і «дивергентність»), за якими досліджувались цінності в різних країнах світу в рамках реалізації дослідницьких проектів «World Values Survey» та «European Values Study».

Таким чином, сформовано комплекс із 10 індикаторів, який кількісно оцінює базові норми інституціонального середовища соціально-економічної системи.

У четвертому розділі **«Компаративний аналіз інституціонального середовища соціально-економічної системи різних країн світу»** досліджено динаміку змін інституціональних чинників та проаналізовано їх вплив на розвиток соціально-економічної системи різних країн.

З метою виявлення найбільш значимих зв'язків між нормами, а також з'ясування характеру його впливу на розвиток, створено вибірку із країн з різним рівнем розвитку, за якою встановлено тенденції розвитку середніх величин індексів, що характеризують відповідні норми, а також добробуту, що вимірюється показником «індекс розвитку людського потенціалу». За результатами кореляційного аналізу в загальній вибірці встановлено 115

функціонуючих зв'язків між нормами, на основі яких вони впливають на розвиток.

Проведення аналогічної процедури на вибірках, які було сформовано на основі класифікації країн ПРООН за критерієм досягнутого ними рівня розвитку, дозволило виявити статистично значимі відмінності як у кількості наявних зв'язків між нормами, так і в характері їх впливу на розвиток (табл. 2).

Таблиця 2

Зв'язок між нормами і добробутом

Норма	Зв'язок для загальної вибірки	Зв'язок для груп країн з різним рівнем розвитку
Фізична свобода	Прямий значимий	Для всіх груп країн
Економічна свобода	Прямий значимий	Для країн з високим рівнем розвитку
Толерантність	Прямий значимий	Для країн з дуже високим рівнем розвитку
Міжособистісна довіра	Прямий значимий	Для країн як з дуже високим, так і низьким рівнем розвитку
Інституціональна довіра	Обернений значимий	Для країн з дуже високим рівнем розвитку – прямий значимий, для інших – обернений не значимий
Корупція	Обернений значимий	Для всіх груп країн
Рента в бюджетній сфері	Обернений значимий	Для країн як з дуже високим і високим рівнем розвитку – обернений значимий; для країн з середнім і низьким – прямий не значимий
Правова поведінка	Прямий значимий	Для країн з дуже високим і високим рівнем розвитку

Встановлено, що кількість значимих зв'язків між нормами залежить від рівня розвитку країни: в групі країн з дуже високим індексом розвитку людського потенціалу виявлено 112 зв'язків; в групі країн з високим індексом розвитку людського потенціалу – 55; в групі країн із середнім індексом розвитку людського потенціалу – 35; а в групі країн з низьким індексом розвитку людського потенціалу – 10. Отже, чим вищим є рівень розвитку країни, тим більшою в її інституціональному середовищі є кількість активних функціонуючих зв'язків, і, відповідно, вищою є його ефективність. Переважна більшість таких зв'язків є прямими значимими, у той час як зв'язки між інституціональною довірою, корупцією та рентою в бюджетній сфері мають для певних груп країн обернений характер. Результати кореляційного аналізу зв'язку складових інституціонального середовища за критеріями Пірсона і Спірмена для загальної вибірки та чотирьох інших, що побудовані для країн з урахуванням їх рівня розвитку, представлено, в табл. 3.

Результати розрахунків представлених в табл. 3 дозволяють стверджувати, що відносно стабільна економічна ситуація у світі та суттєве зростання рівня добробуту в країнах за період 1995-2004 рр. сприяли зниженню рівня корумпованості суспільства. Однак, вже у 2005 р. цей зв'язок значно послабився, а в групі країн із дуже високим і низьким рівнем розвитку для показника «політична стабільність і відсутність насилля» він взагалі зник. З погіршенням економічної ситуації після фінансово-економічної кризи 2008 р. досліджувані зв'язки значно слабшають. Отже, частина суспільства в кризовій

ситуації не бажає поступатись своїм добробутом і вдається до рентоорієнтованої та делінквентної поведінки. Тому зв'язки між свободою, рентоорієнтованою та правовою поведінками і добробутом є доволі чутливими до економічних криз.

Таблиця 3

Взаємозв'язок між свободою, ренто орієнтованою поведінкою, правовою поведінкою та добробутом (коефіцієнт Спірмена)

Показники	Індекс розвитку людського потенціалу (класифікація за рівнем розвитку)				
	Загальна вибірка	Країни з дуже високим рівнем розвитку	Країни з високим рівнем розвитку	Країни із середнім рівнем розвитку	Країн з низьким рівнем розвитку
2000 рік					
Індекс економічної свободи	0,750**	0,367*	0,342	0,078	0,123
Політична стабільність і відсутність насилля	0,725**	0,430*	0,570**	0,070	0,335*
Верховенство права	0,800**	0,655**	0,577**	0,035	0,335*
Контроль корупції	0,790**	0,601**	0,554**	0,155	0,175
Рента в бюджетній сфері	-0,492**	-0,067	-0,533*	0,189	0,331
2005 рік					
Індекс економічної свободи	0,689**	0,229	0,362	0,221	-0,098
Політична стабільність і відсутність насилля	0,675**	0,219	0,381*	0,134	0,082
Верховенство права	0,781**	0,657**	0,396*	0,326*	0,198
Контроль корупції	0,794**	0,652**	0,478**	0,336*	0,022
Рента в бюджетній сфері					
2008 рік					
Індекс економічної свободи	0,749**	0,497**	-0,054	0,229	0,202
Політична стабільність і відсутність насилля	0,656**	0,255	0,371*	0,059	0,073
Верховенство права	0,765**	0,684**	0,051	0,360*	0,177
Контроль корупції	0,758**	0,655**	0,087	0,275	0,070
Рента в бюджетній сфері	-0,400**	-0,034	-0,156	-0,377	-0,638
2010 рік					
Індекс економічної свободи	0,739**	0,606**	0,073	0,188	0,253
Політична стабільність і відсутність насилля	0,621**	0,210	0,296*	0,126	0,080
Верховенство права	0,776**	0,730**	0,126	0,236	0,149
Контроль корупції	0,726**	0,670**	0,172	0,173	0,013
Рента в бюджетній сфері	-0,494**	0,029	-0,051	0,247	0,763
2012 рік					
Індекс економічної свободи	0,731**	0,566**	0,095	0,157	0,189
Політична стабільність і відсутність насилля	0,614**	0,320*	0,139	0,82	0,239
Верховенство права	0,777**	0,736**	0,120	0,186	0,244
Контроль корупції	0,751**	0,678**	0,123	0,171	0,093

Примітки: ** Кореляція значима на рівні 0,05.

* Кореляція значима на рівні 0,01.

На основі аналізу взаємозв'язку між толерантністю, цінностями індивідуалізму та колективізму, з одного боку, та добробутом, з іншого, встановлено наявність зв'язку лише для країн з дуже високим індексом розвитку.

При цьому сила кореляційного зв'язку між добробутом та індексом «критерій толерантності» для групи країн з дуже високим рівнем розвитку є значно вищою, ніж для країн загальної вибірки. Кореляція між індексом «сфера толерантності» та «індекс розвитку людського потенціалу» є прямою для групи країн з дуже високим рівнем розвитку і оберненою для інших, отже, незважаючи на те, що толерантність тісно пов'язана з соціокультурними цінностями, лише багаті суспільства можуть дозволити собі позитивне ставлення до «іншості».

Практично такий же висновок одержано за результатами дослідження зв'язку між нормою «довіра» та добробутом: за виключенням міжособистісної довіри, що має сильний прямий зв'язок і в групі країн з низьким рівнем розвитку, в цілому він характерний лише для високорозвинених країн.

Оскільки вибірка країн з дуже високим індексом розвитку в своїй переважній більшості поєднує суспільства західної цивілізації, то виявляється, що інституціональна довіра суттєво впливає на розвиток там, де існує розвинуте громадянське суспільство та сформувалась ліберальна політична культура. Одержані результати є додатковим підтвердженням наявності специфіки кожної конкретної національної економіки, що пов'язано з її історичними та соціокультурними чинниками розвитку.

Виявлені значимі зв'язки між нормами, а також встановлений характер їх впливу на розвиток для різних країн дозволяють визначити особливості функціонування інституціонального середовища їх соціально-економічних систем, а також застосовувати більш ефективні заходи економічної політики держави, а саме: для групи країн з дуже високим рівнем розвитку необхідно здійснювати політику «точкового впливу» на певний елемент інституціонального середовища та досягати при цьому каскадного ефекту, що задіє інші зв'язки та скоригує розвиток соціально-економічної системи одночасно за багатьма напрямками. Для інших груп країн доступною для здійснення регулюючого впливу є значно менша кількість зв'язків між складовими інституціонального середовища та добробутом, що вимагає від держави проведення коригуючих заходів за декількома напрямками у відповідності до існуючих зв'язків між нормами та добробутом.

У п'ятому розділі **«Інституціональне середовище розвитку сучасної соціально-економічної системи»** визначено сучасний стан та особливості інституціонального середовища соціально-економічної системи України та визначено напрями формування його ефективної структури.

На основі компаративного аналізу встановлено кількісні характеристики елементів інституціонального середовища соціально-економічної системи України за показниками, що віддзеркалюють норми свободи, толерантності, довіри, рентаорієнтованої та правової поведінки, і здійснено їх порівняння із середнім значенням для групи країн із високим рівнем розвитку.

Згідно існуючих у світовій статистиці індикаторів встановлено, що в Україні норма «свобода» функціонує у вигляді обмеженої фізичної й економічної свобод, норма «правова поведінка» проявляє себе як неправомірна поведінка, а високий рівень рентоорієнтованої поведінки сприймається населенням як рутинна практика. Толерантність як поведінкова диспозиція має дуже низький рівень, у той час як інституціональний рівень цієї норми відповідає значенням, характерним для групи країн з високим рівнем розвитку. Міжособистісна та інституціональна довіра мають дуже низький рівень.

Для виявлення більш глибокої специфіки норм, що функціонують в сучасній Україні, а також визначення домінуючих серед українців соціокультурних цінностей та ціннісних орієнтацій застосовано останньою версією методики Г. Хофстеда VSM 08 та підхід О. Потьомкіної до діагностики соціально-психологічних спрямувань населення вмотиваційно-потребовій сфері, а також авторський підхід до виявлення специфіки правової поведінки економічних суб'єктів в Україні.

Виявлено, що в Україні одночасно існують низькі показники «дистанції влади» (22,79) та «індивідуалізму» (30,08), що зумовлює відсутність яскраво вираженого домінування в суспільній свідомості населення як ліберальних цінностей, так і схильностей підтримувати авторитаризм. Українці є носіями фемінної культури (показник «маскуліності» -8,67), що характеризує їх як більш схильних до солідарності, співробітництва, підтримки особистих відносин і менш зорієнтованих на досягнення матеріального успіху.

Отриманий результат за показником «уникнення невизначеності» (4,7) свідчить про укоріненість в свідомості населення на рівні суспільних цінностей норми «неправомірна поведінка». За параметром «довгострокова орієнтація» населення України демонструє значення 4,81, який відображає яскраво виражену в українців тенденцію жити сьогоднішнім днем, що не сприяє встановленню довгострокових відносин, базованих на довірі, та, відповідно, негативно відображається на можливостях розвитку. Індекс «монументалізму» дорівнює 9,34, що є свідченням високої самоідентифікації та здатності українців відстоювати власну позицію і захищати свою гідність на протипагу пристосованості.

При вивченні ціннісних орієнтацій населення України в мотиваційно-потребовій сфері встановлено, що індекс рівня соціально-психологічного спрямування на свободу дорівнює 6,32 (порогове значення показника 5). Це підтверджує теоретичні висновки про високий рівень значимості для населення України цінності «індивідуальна свобода». Крім того, 51,41% опитуваних виявили сильне прагнення до свободи без орієнтації на владу, що відображає анархічні елементи їх свідомості та відсутність усвідомлення існування у свободи меж. На протипагу такій досить деструктивній ціннісній орієнтації 51,9% українців все ж вважають, що досягти індивідуальної свободи можна через підвищення особистого добробуту на основі сумлінної праці. Парадоксальним виявився факт, що поряд із такою орієнтацією населення більш схильне прагнути до обіймання владних посад (63,7% опитаних), з чим

пов'язує більш швидкий шлях до максимізації особистого добробуту в порівнянні з іншими сферами прикладення своєї праці.

Правовий нігілізм виявився досить поширеною суспільною нормою, причому не тільки серед пересічних українців, але й серед представників державної влади, що формує подвійні стандарти поведінки в суспільстві. За період трансформаційних перетворень в Україні утвердились такі специфічні форми пошуку ренти, які ще не отримали ґрунтового аналізу в економічній теорії. Найбільш розповсюдженими серед них є рекет та «відкат», які доцільно вважати напрямками пошуку ренти та класифікувати як привласнення благ у приватному секторі економіки.

На основі проведеного аналізу специфіки інституціонального середовища соціально-економічної системи України встановлено ланцюги взаємодії між нормами та добробутом суспільства. Спрямованість на свободу при незначному рівні її фізичної складової, низькі показники індивідуалізму та дистанції влади разом із сильним прагненням суб'єктів до владних повноважень, зумовлюють високий рівень рентоорієнтованої поведінки. Остання скорочує надходження до державного бюджету, формує неоптимальну структуру розподілу його коштів між статтями, внаслідок чого відбувається недофінансування виробництва суспільних благ і зниження соціальних стандартів.

Орієнтація на необмежену індивідуальну свободу у поєднанні із низьким рівнем індивідуалізму та широким розповсюдженням неправомірної поведінки породжує анархію, яка разом із слабким рівнем уникнення невизначеності та низьким рівнем толерантності зумовлює нестабільність в суспільстві, звужує межі економічної, політичної та громадянської свобод і не сприяє розвитку.

Міжособистісна довіра, яка серед переважної більшості українців поширена в формі персоніфікованої, разом із фемінним типом культури не дозволяє утверджуватись класичним формам підприємництва, зумовлює звуження кола господарських зв'язків на мікрорівні економіки, а на макрорівні породжує клановість, що посилює монополізацію економіки. У поєднанні з гіпертрофованим прагненням до влади ця норма інституціонального середовища сприяє утвердженню в суспільстві олігархічних структур, що, за суттю приватизували інститут держави та проводять політику, спрямовану переважно на реалізацію власних інтересів. Як наслідок, держава стає слабкою – нездатною ефективно виконувати свої економічні та політичні функції, а, значить, і досягати високих показників соціально-економічного розвитку.

Через низький рівень фізичної свободи та толерантності, переважання персоніфікованої довіри над деперсоніфікованою, відсутність у суспільній свідомості необхідних елементів економічної, правової та політичної культури, домінування неправової поведінки та анархічних відтінків свободи, українці мають доволі обмежені можливості впливу на процеси, що визначають розвиток. Таким чином, у силу специфічних історичних умов, а також особливого типу соціокультурних складових, інституціональне середовище соціально-економічної системи сучасної України не відповідає вимогам щодо ефективного функціонування та не сприяє прогресивному розвитку суспільства. Крім того, серед інститутів, що належать до соціально-економічної системи

домінуюче положення займає влада-власність, яка поряд із слабким інститутом «державної і ринкової координації» слугує основою для відтворення не ефективної структури суспільної системи і тим самим стримує її соціально-економічний розвиток.

З урахуванням соціокультурних цінностей українців та специфіки інституціонального середовища соціально-економічної системи України обґрунтовано необхідність удосконалення концепції її розвитку в частині пропозицій щодо формування ефективного інституціонального середовища (табл. 8).

Таблиця 8

Пропозиції щодо формування політики держави та використання її окремих інструментів з метою підвищення рівня добробуту

Норми та найбільш значимі в'язки між нормами	Інструменти соціально-економічної політики	Очікувані результати
Індекс розвитку людського потенціалу ↔ рента в бюджетній сфері ↔ індекс фізичної свободи; Рента в бюджетній сфері ↔ контроль корупції	Бюджетно-податкова політика: – закріплення розподілу коштів за бюджетними статтями за прикладом провідних країн; – накладання мораторію на зміну розподілу коштів протягом декілька років (5 років)	Зниження втрат суспільства від «ренти в бюджетній сфері». Підвищення рівня «фізичної свободи». Усунення впливу «груп інтересів» на визначений період. Зниження корупції серед законодавчої влади.
Контроль корупції ↔ верховенство права	Державно-правова політика в сфері державної влади: – законодавчо розмежувати для депутатського корпусу державну діяльність і приватну Соціальна політика: – соціальна реклама щодо рентоорієнтованої поведінки;	Зменшення особистих відносин між бізнесменами та політиками. Формування негативного ставлення до корупції.
Індекс розвитку людського потенціалу ↔ верховенство права ↔ індекс фізичної свободи	Соціальна політика: – розробка складу споживчого кошику у відповідності до вимог ООН із забезпечення повноцінного життя людини; – коригування складу споживчого кошику раз на 5 років згідно вимог ООН	Забезпечення повноцінного життя людини та відтворення робочої сили. Зростання соціально-економічного рівня країни.
Верховенство права	Соціальна політика: – виховання правосвідомості у дітей шкільного віку (відродження спільних програм з правоохоронними органами – «Школа молодого пішохода, регулювальника»)	Підвищення рівня правосвідомості населення. Зменшення рівня правопорушень (особливо з летальними випадками для школярів). Підвищення рівня довіри до правоохоронних органів.

Верховенство права ↔ індекс економічної свободи ↔ контроль корупції	Економіко-правова політика: – зменшення кількості організаційних правил щодо відкриття, діяльності та закриття бізнесу; – спрощення процедури ліцензування та акредитації видів діяльності	Розширення можливостей для ведення бізнесу. Зменшення рівня корупції.
---	--	--

Оскільки Україна належить до групи країн з високим рівнем розвитку, то теоретично їй доступний вплив на 55 зв'язків, що існують між складовими елементами інституціонального середовища. Таким чином, формування політики держави має бути комплексним (охоплювати якомога більшу кількість активних зв'язків), спрямованим на ті норми, яким притаманні найбільш сильні зв'язки та функціонування яких завдає найбільших втрат суспільству. Такими нормами згідно табл. 8 є фізична свобода, економічна свобода, рентоорієнтована та неправомірна поведінка.

Запропоновані напрями реформування зумовлюють зміни у структурі інституціонального середовища, а також безпосередньо впливають на рівень соціально-економічного розвитку України.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі, яка є завершеною науково-дослідною роботою, на основі застосування інституціонально-еволюційної методології створено теоретико-методологічні засади оцінювання інституціональних чинників та визначення їх впливу на розвиток соціально-економічної системи країни, визначено напрями формування соціально-економічної політики держави, які вносять позитивні зміни до структури інституціонального середовища соціально-економічної системи України. Основні наукові та прикладні результати роботи полягають у такому:

1. Соціально-економічний розвиток країни завжди перебував у центрі уваги представників різних напрямків економічної науки. Спочатку це були ідеї прогресу, потім – теорії зростання, а з другої половини ХХ ст. вони набули ознак розвитку як прогресу, у центрі якого знаходиться людина. Досліджуючи складові переходу суспільства у нову якість, економісти-теоретики виділяли як економічні (техніка, технологія, кваліфікація робочої сили, природні ресурси, поділ праці, конкуренція, заощадження), так і позаекономічні чинники, пов'язані з інтелектуальним прогресом людства, демографією, свободою, виконанням законів, захищеністю прав власності, етичними принципами, ідеологією, ефективними економічними, правовими та політичними інститутами.

2. Система факторів сумісного впливу на розвиток є результатом функціонування суспільства як цілісного організму, який поєднує правову соціальну, політичну та культурну системи, а, отже, вимагає для свого аналізу міждисциплінарної методології, що базується на еволюційній версії

інституціоналізму та дозволяє пов'язати людину із усіма системами суспільства, виділити суттєві функції, які виконують складові інституціонального середовища відносно соціально-економічної системи, і при цьому продемонструвати можливості та напрями впливу на економічний розвиток через цілеспрямовану зміну інститутів.

3. На основі аналізу інституціонального середовища соціально-економічної системи виокремлено складові елементи та встановлено зв'язок між ними. Базовим елементом структури інституціонального середовища є норма, яка характеризується стійкістю, широкою розповсюдженістю, елементарним складом. Під інституціональним середовищем соціально-економічної системи доцільно розуміти сукупність соціокультурних, політичних і правових інститутів та взаємозв'язків між ними, які впливають на характер економічної діяльності людей та формування стійких структур їх взаємодії у межах соціально-економічної системи.

4. Ґрунтуючись на концепції людського розвитку, кінцевою метою якого є людина, через збільшення її можливостей і розширення їх використання, виділено ті елементи інституціонального середовища, які мають найбільший вплив на розвиток соціально-економічної системи, а саме: норми «свобода», «довіра», «толерантність», «рентоорієнтована поведінка» та «правова поведінка». В нормі «свобода» виділено два функціональні види, які впливають на інституціональну складову розвитку, а саме: фізичну, яка відображає рівень задоволення фізичних потреб людини, а також економічну як характеристику рівня свободи з точки зору економічних відносин, що склались у певному суспільстві. Толерантність представлено у двох аспектах: з одного боку, як соціокультурну норму, що віддзеркалює відносини «я-чужий», які склались у даному суспільстві (вимірюється через показник «сфера толерантності»), а з іншого – як особистісну характеристику, що визначається сукупністю індивідуально-психологічних особливостей індивіда (вимірюється через показник «критерій толерантності»). Для дослідження норми довіри й її впливу на соціально-економічний розвиток виділено міжособистісну довіру та довіру інституціональну. Норма «рентоорієнтована поведінка» розглядається через форми, які є її проекцією на політичну систему (корупція), а на економічну – пошук ренти у бюджетній сфері.

5. На основі виявлених сутнісних ознак свободи, толерантності, довіри, рентоорієнтованої та правової поведінки встановлено критерії їх оцінки: для норми фізична свобода – задоволення потреб людини згідно піраміди Маслоу; для економічної свободи – персональний вибір, захист прав власності, вільний обмін; для толерантності як соціокультурної норми – можливість співіснування з визначеним об'єктом, а як поведінкової диспозиції – сукупність індивідуально-психологічних особливостей індивіда. Міжособистісна довіра встановлюється прямим запитанням про довіру до інших людей, а інституціональна – питанням про довіру до окремих організацій, інститутів. Рентоорієнтована поведінка оцінюється за кількістю публікацій, а також за загальними змінами у бюджетному пропорційному розподілі між різними статтями. Критерієм правової поведінки є кількість правопорушень.

6. Відповідно до критеріїв оцінки функціонування норм запропоновано комплекс показників для кількісного оцінювання норм інституціонального середовища, який поєднує існуючі в світовій статистиці параметри: для правової поведінки – показники «верховенство права», «політична стабільність і відсутність насилля»; для рентоорієнтованої поведінки – «контроль корупції» та «рента в бюджетній сфері»; для толерантності як соціокультурної цінності – «сфера толерантності». Для норм «фізична свобода» та «толерантність» як поведінкова диспозиція, які не мають поширених методик оцінки, запропоновано нові показники «індекс фізичної свободи» та «критерій толерантності». Перший є поєднанням 17 макроекономічних індикаторів, що відображають ступінь задоволення фізичних потреб людини, а другий – субіндексів «соціальна активність» та «дивергентність». Існуючий інтегральний показник «Індекс економічної свободи» перебудовано у відповідності до її центральних елементів, якими є персональний вибір, захист прав власності та вільний обмін. Для визначення рівня соціально-економічного розвитку обрано «індекс розвитку людського потенціалу».

7. На основі кореляційного аналізу визначено, що кількість значимих зв'язків між нормами залежить від рівня розвитку країни: в групі країн з дуже високим індексом розвитку людського потенціалу таких зв'язків виявлено 112, в групі країн з високим індексом розвитку людського потенціалу – 55, в групі країн із середнім індексом розвитку людського потенціалу – 35, а в групі країн з низьким індексом розвитку людського потенціалу – 10. Встановлено, що міжособистісна довіра, правова поведінка (оцінена за двома показниками), фізична свобода, толерантність у своїх двох аспектах та рентоорієнтована поведінка як прояв корупції, мають прямий зв'язок з рівнем соціально-економічного розвитку, у той час як зв'язки між інституціональною довірою, корупцією та рентою в бюджетній сфері характеризуються для певних груп країн як обернені. Виявлено високу чутливість встановлених зв'язків до економічних криз.

8. Теоретично обґрунтована та емпірично підтверджена залежність норм інституціонального середовища від соціокультурних цінностей і встановлено наявність активних зв'язків між індивідуалізмом, колективізмом, толерантністю та добробутом тільки для країн з дуже високим індексом розвитку. Аналогічний висновок одержано за результатами дослідження зв'язку між нормою «довіра» та добробутом за виключенням міжособистісної довіри, що має сильний прямий зв'язок і в групі країн з низьким рівнем розвитку. На основі одержаних результатів доведено необхідність вибору для різних країн індивідуальних напрямів впливу держави на розвиток: для країн з дуже високим рівнем розвитку необхідно здійснювати політику «точкового впливу» на певний елемент інституціонального середовища за для досягнення каскадного ефекту, що задіє інші зв'язки та скоригує розвиток соціально-економічної системи одночасно за багатьма напрямками, у той час як для інших – проведення коригуючих заходів за декількома напрямками у відповідності до існуючих зв'язків між нормами та добробутом.

9. За результатами моніторингу соціокультурних цінностей українців за методикою Г. Хофстеда та ціннісних орієнтацій населення, оцінених за методикою О. Потьомкіної, встановлено прояви анархічних настроїв українців через сильне прагнення до свободи без орієнтації на владу, укоріненість на рівні суспільних цінностей норми «неправомірна поведінка», яку підтримує виражена тенденція українців жити сьогоднішнім днем, а також закріпленій у свідомості наших громадян подвійний стандарт – вважати себе законослухняним і одночасно припускати можливість порушення законодавства.

10. Встановлено, що інституціональне середовище соціально-економічної системи України має специфічний склад. У цілому рівень показників, що характеризують виділені норми, є нижчим за середні показники групи країн, до якої належить вітчизняна економіка. Це пояснюється, в першу чергу, тим, що норми, правила й інститути в країні у своїй більшості сформувались в залежності від інституту влада-власність, інституту бюрократії та переважно на основі неформальних норм, які склались ще за часів СРСР, економіка якого носила дуальний характер – була водночас плановою й ринковою, легальною та нелегальною. Інституціональне середовище сучасної економічної системи України не відповідає вимогам ефективного функціонування й розвитку, оскільки ґрунтується на нормах персоніфікованої довіри, обмеженої фізичної та економічної свободи, має високий рівень рентоорієнтованої поведінки, яка виправдовує особисте збагачення за рахунок інших осіб, а також підтримує правовий нігілізм.

11. Україна, яка належить до групи країн з високим рівнем розвитку людського потенціалу, з метою реформування інституціонального середовища теоретично може впливати на 55 функціонуючих зв'язків, що існують між складовими елементами вітчизняної інституціональної системи. З огляду на низький рівень ефективності функціонування інституту «державної і ринкової координації», неспроможність як держави, так і ринку ефективно виконувати свої функції необхідно одночасне проведення низки заходів, спрямованих на ті елементи інституціонального середовища, зв'язки між якими є сильними, а також на ті норми, які завдають найбільших втрат суспільству. Заходи повинні носити комплексний характер, оскільки, чим більше елементів та їх зв'язків буде задіяно, тим ефективнішими будуть реформи. Реалізація політики з подолання неефективної структури інституціонального середовища України та підвищення рівня її соціально-економічного розвитку має поєднувати в собі комбіновані методи із стимулів та покарань, а також одночасно із традиційними економічними стимулами необхідно використовувати психологічні та освітньо-культурні способи впливу на людину.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Литвиненко Н.І. Фактор довіра/недовіра як складовий елемент конституції економічної системи України / Н.І. Литвиненко // Ціннісні

орієнтири інституціоналізації економічного розвитку: монографія / під ред. Задой А.О. – Д.: ДНУ, 2010. – С. 420-433.

2. Литвиненко Н.И. Рентоориентированное поведение как норма в современной экономике Украины / Н.И. Литвиненко, В.В. Волошенко // Институциональные проблемы эффективного государства: монография / под ред. В.В. Дементьева, Р.М. Нуреева. – Донецк: ДонНТУ, 2011. – С. 218-226. *Особистий внесок здобувача*: розкрито роль рентоорієнтованої поведінки у розвитку соціально-економічної системи України.

3. Lytvynenko N. Institutional structures as the factor of socio-economic development / N. Lytvynenko, V. Voloshenuk, A. Pylypenko, Y. Pylypenko // Common Europe: Ukraine and Poland New Socio-economic Challenges / edited by K. Wilk, A. Hetmaniczuk. – Poland-Wroclaw, 2012. – С. 69-82. *Особистий внесок здобувача*: виявлено специфіку впливу цінностей на розвиток складових інституціонального середовища.

4. Литвиненко Н.И. Количественное измерение участия государства в экономике / Н.И. Литвиненко, А.Н. Пилипенко // Постсоветский институционализм: десять лет спустя: монография в 2 т. Т. 2 / под ред. В.В. Дементьева, Р.М. Нуреева. – Донецк: ГВУЗ «ДонНТУ», 2013. – С. 23-48. *Особистий внесок здобувача*: методика розрахунку інтегрального показника «Загальний індекс інститутів координації» та його впливу на трансформацію інституціонального середовища.

5. Литвиненко Н.И. Соціальна відповідальність, рентоорієнтована поведінка та роль держави у їх формуванні / Н.И. Литвиненко, С.О. Геращенко // Соціальна відповідальність влади, бізнесу, громадян: монографія: у 2 т. Т. 2 / за заг. ред. Г.Г. Півняка. – Д.: НГУ, 2014. – С. 46-49. *Особистий внесок здобувача*: обґрунтовано напрями пошуку ренти в Україні.

6. Литвиненко Н.И. Институциональные складові соціально-економічного розвитку країни: монографія / Н.И. Литвиненко. – Д.: НГУ, 2015. – 310 с.

Статті у наукових фахових виданнях:

7. Литвиненко Н.И. Становлення інституту власності в Україні / Н.И. Литвиненко, В.В. Волошенко // Наукові праці Донецького національного університету. Серія: економічна. – 2008. – Вип. 34-2 (138). – С. 79-82. *Особистий внесок здобувача*: виявлено особливості становлення інституту власності в Україні та його наслідки для розвитку соціально-економічної системи.

8. Литвиненко Н.И. Рентоориентированное поведение как норма в современной экономике Украины / Н.И. Литвиненко, В.В. Волошенко // Научные труды Донецкого национального технического университета. Серия: экономическая. – 2009. – Вып. 37-1. – С. 98-102. *Особистий внесок здобувача*: розкрито роль рентоорієнтованої поведінки у розвитку соціально-економічної системи України.

9. Литвиненко Н.И. Институциональна структура суспільства та економічна безпека держави / Н.И. Литвиненко // Економічний Вісник НГУ. – 2009. – № 2. – С. 79-84.

10. Литвиненко Н.І. Економічна ментальність українців та проблеми її діагностики у трансформаційній економіці / Н.І. Литвиненко, Г.М. Пилипенко // Науковий Вісник НГУ. – 2009. – № 10. – С. 94-98. *Особистий внесок здобувача*: розроблено програму соціологічного дослідження для виявлення специфіки функціонування універсальних норм в Україні.

11. Литвиненко Н.И. Либеральные ценности и украинская ментальность: возможен ли синтез в национальной модели регулирования? / Н.И. Литвиненко, А.Н. Пилипенко // Социальная экономика . – 2010. – № 2. – С. 170-175. *Особистий внесок здобувача*: розкрито роль цінностей у формуванні та функціонуванні норми «свобода» в Україні.

12. Литвиненко Н.И. Соблюдение прав собственности и функционирование утилитаризма и легализма в Украине / Н.И. Литвиненко // Научные труды Донецкого национального технического университета. Серия: экономическая. – 2010. – Вып. 38-2. – С. 59-63.

13. Литвиненко Н.І. Діагностика співвідношення державної і ринкової координації у національній економіці / Н.І. Литвиненко, Г.М. Пилипенко // Академічний огляд. – 2011. – № 2(35). – С. 12-20. *Особистий внесок здобувача*: розроблено науково-методологічні основи кількісної оцінки інституту координації. (Внесено до міжнародної наукометричної бази *Index Copernicus*).

14. Литвиненко Н.И. Исследование экономической ментальности и исторический подход / Н.И. Литвиненко, А.Н. Пилипенко // Научные труды Донецкого национального технического университета. Серия: экономическая. – 2011. – Вып. 40-2. – С. 272-278. *Особистий внесок здобувача*: на основі кількісних показників суспільних цінностей встановлено специфічні характеристики інституціонального середовища соціально-економічної системи країни.

15. Литвиненко Н.І. Аналітичні можливості інституціоналізму у дослідженні детермінантів економічної діяльності / Н.І. Литвиненко, Г.М. Пилипенко // Європейський вектор економічного розвитку. – 2012. – Випуск 2(13). – С. 107-113. *Особистий внесок здобувача*: розглянуто інструментарій інституціональної теорії аналізу розвитку. (Внесено до міжнародної наукометричної бази *Index Copernicus*).

16. Lytvynenko N. Regional Map of Mentality After G. Hofstede: Lessons From Ukraine / N. Lytvynenko, V. Voloshenuk, A. Pylypenko // Journal of US-China Public Administration.– 2012. – Vol. 9. – № 2 (76). – P. 195-203. *Особистий внесок здобувача*: із застосуванням методики Г. Хофстеда встановлено специфіку впливу цінностей на формування норм та інститутів в Україні та її регіонах.

17. Литвиненко Н.І. Соціокультурні аспекти економічної свідомості українців / Н.І. Литвиненко, Г.М. Пилипенко, Е.В. Прушківська // Економічний Вісник НГУ. – 2013. – № 1. – С. 34-44. *Особистий внесок здобувача*: виявлено специфіку функціонування базових норм в Україні під впливом ціннісних орієнтацій населення. (Внесено до міжнародної наукометричної бази *Index Copernicus*).

18. Литвиненко Н.І. Економічна свобода та соціально-економічний розвиток / Н.І. Литвиненко // Економічний Вісник НГУ. – 2013. – № 2. – С. 15-21. (Внесено до міжнародної наукометричної бази *Index Copernicus*).

19. Литвиненко Н.І. Свобода: сутність, форми та їх емпіричні виміри / Н.І. Литвиненко // Социальная экономика. – 2013. – № 2-3. – С. 75-83.

20. Литвиненко Н.І. Пошук ренти та соціально-економічний розвиток країни: кроскультурний і часовий вимір / Н.І. Литвиненко // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. – 2014. – № 3. – С. 32-39 (внесено до міжнародної наукометричної бази *РИНЦ*).

21. Литвиненко Н.І. Норма довіра та соціально-економічний розвиток країни / Н.І. Литвиненко // Економічний простір: зб. наук. праць. – 2014. – № 92. – С. 182-189. (Внесено до міжнародних наукометричних баз *Index Copernicus*, *РИНЦ*).

22. Литвиненко Н.І. Толерантність та соціально-економічний розвиток країни / Н.І. Литвиненко // Економічний Вісник НГУ. – 2014. – № 4. – С. 35-41. (Внесено до міжнародної наукометричної бази *Index Copernicus*).

23. Литвиненко Н.І. Толерантність як елемент інституціонального середовища глобалізованого світу / Н.І. Литвиненко // Вісник Академії митної служби України. Серія «Економіка». – 2014. – № 2 (52). – С. 126-131.

24. Литвиненко Н.І. Структура інституціонального середовища економічної системи та взаємозв'язок між його елементами / Н.І. Литвиненко // Бізнес-Інформ. – 2015. – № 6. – С. 8-15. (Внесено до міжнародних наукометричних баз *Index Copernicus*, *РИНЦ*).

25. Литвиненко Н.І. Норма «правова поведінка» та соціально-економічний розвиток країни: кроскультурний вимір / Н.І. Литвиненко // Економічний Вісник НГУ. – 2015. – № 1. – С. 27-33. (Внесено до міжнародної наукометричної бази *Index Copernicus*).

26. Литвиненко Н.І. Особливості інституціонального середовища економічної системи України та напрями формування його ефективної структури / Н.І. Литвиненко // Економічний простір: зб. наук. праць. – 2015. – № 98. – С. 84-95. (Внесено до міжнародної наукометричної бази *Index Copernicus*, *РИНЦ*).

27. Литвиненко Н.И. Украинская ментальность в координатах исследовательской программы Г. Хофстеда / Н.И. Литвиненко, А.Н. Пилипенко // Економічний Вісник НГУ. – 2015. – № 2. – С. 9-19. *Особистий внесок здобувача*: встановлено вплив домінуючих цінностей українців на розвиток соціально-економічної системи України в регіональному розрізі. (Внесено до міжнародної наукометричної бази *Index Copernicus*).

Публікації у матеріалах конференцій:

28. Литвиненко Н.І. Інституціональна структура суспільства та економічна безпека держави / Н.І. Литвиненко // Актуальні проблеми забезпечення економічної безпеки України: зб. тез доповідей II наук.-практ. семінару з міжнар. участю (Тернопіль, 16-18 груд. 2008 р.). – Тернопіль: видав. центр «Вектор», 2008. – С. 123-124.

29. Литвиненко Н.І. Норма легалізм як складова інституціонального середовища / Н.І. Литвиненко // Проблеми і перспективи інноваційного розвитку економіки України: матер. Міжнар наук.-практ конф. (Дніпропетровськ, 20-22 трав. 2010 р.). – Д. Національний гірничий університет, 2010. – Т. 1. – С. 29-30.

30. Литвиненко Н.І. Сучасна структура конституції економічної системи України / Н.І. Литвиненко // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки: за матер III Міжнар. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 15-16 квіт. 2010 р.). – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 46-49.

31. Литвиненко Н.И. Институциональная структура Украины: реалии и истоки прошлого / Н.И. Литвиненко, А.Н. Пилипенко // Modern trends in scientific thought development materials digest of the 2nd Internathinal Scientific Conference (Kiev, London, January 31-February 14, 2011). Economic sciences. – Odessa: «In Press», 2011. – С. 175-177. *Особистий внесок здобувача*: виявлено специфіку структури інституціонального середовища соціально-економічної системи України.

32. Литвиненко Н.И. Трансформация конституции экономической системы Украины/ Н.И. Литвиненко, В.В. Волошенко, А.Н. Пилипенко // Институциональная трансформация экономики на постсоветском пространстве: барьеры и перспективы: сб. стат. Междунар. науч. конф. (Кемерово 17-18 октяб. 2011 г.) / под ред. С.Н. Левина . – Кемерово: ООО ПК «Офсет», 2011. – С. 29-34. *Особистий внесок здобувача*: виявлено особливості функціонування норми «правова поведінка» в Україні.

33. Литвиненко Н.И. Структура конституции рынка и проблема устойчивого развития экономической системы / Н.И. Литвиненко // Устойчивое развитие экономики: состояние, проблемы, перспективы: матер. пятой Междунар науч.-практ. конф., УО «Полесский государственный университет» (Пинск, 28-29 апреля 2011 г.) / редкол.: К.К, Шебенко [и др.]. – Пинск: ПолесГУ, 2011. – С. 73-75.

34. Литвиненко Н.И. Региональная карта ментальности Украины по Г. Хофстеду / Н.И. Литвиненко, В.В. Волошенко, А.Н. Пилипенко // XII Международная научная конференция по проблемам развития экономики и общества: в 4 кн. Кн. 3. (Москва, 5-7 апреля 2011 г.) / отв. ред. Е. Г. Ясин. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – С. 195-202. *Особистий внесок здобувача*: оцінено глибину регіональних відмінностей ментальності українців.

35. Литвиненко Н.І. Норма «довіра» як складова інституціонального середовища / Н.І. Литвиненко // Соціально-економічні трансформації в епоху глобалізації: зб. наук. стат. учасників П'ятої Всеукр. наук.-практ. конф. (Полтава, 16 травня 2013 р.) / редкол.: Л.І. Яковенко (гол.ред.) [та ін.]. ПНПУ ім. В.Г. Короленка. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. – С. 134-137.

36. Литвиненко Н.И. Влияние культуры на соотношение государственной и рыночной координации в Украине / Н.И. Литвиненко, А.Н. Пилипенко // Social processes regulation in the context of economics, law and management: Materials digest of the LIII International Research and Practice Conference and II

stage of the Championship in economics, management and juridical science (London, June 06-June 11, 2013) / International Academy of Science and Higher Education, 2013. – С. 87-91. *Особистий внесок здобувача*: розкрито вплив суспільних цінностей на функціонування норм та інститутів в Україні.

37. Литвиненко Н.И. Границы участия государства в экономике / Н.И. Литвиненко, А.Н. Пилипенко // Social processes regulation in the context of economics, law and management»: Materials digest of the LXV International Research and Practice Conference and III stage of the Championship in economics, management and juridical science (London, October 10 – October 15, 2013) / International Academy of Science and Higher Education, 2013. – С. 12-14. *Особистий внесок здобувача*: виявлено вплив цінностей на функціонування інституту ринкової та державної координації.

38. Литвиненко Н.И. Ценностные основания либеральной перспективы Украины / Н.И. Литвиненко, А.Н. Пилипенко // Dilema of the era: scarce social resources rules and mechanisms of their reproduction and exploitation – London: LASHE. – С. 33-36. *Особистий внесок здобувача*: розкрито роль цінностей у формуванні інституціонального середовища соціально-економічної системи України.

39. Литвиненко Н.И. Норма свобода и социально-экономическое развитие государства / Н.И. Литвиненко // Институциональная трансформация экономики: условия инновационного развития: сб. стат. по матер. III Междунар. науч. конф. (Новосибирск, 24-26 октяб. 2013 г.) / отв. ред. Г.П. Литвинцева. – Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2013. – С. 535-538.

40. Литвиненко Н.И. Социокультурные аспекты экономического сознания украинцев в контексте структурной модернизации экономики / Н.И. Литвиненко, А.Н. Пилипенко, Є.В. Прушковская // XV Апрельская международная научная конференция по проблемам развития экономики и общества: в 4 кн. Кн. 4. (Москва, 1-4 апреля 2014 г.). / отв. ред. Е. Г. Ясин; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. – С. 32-40. *Особистий внесок здобувача*: виявлено соціально-психологічні спрямування населення України в мотиваційно-потребовій сфері

41. Литвиненко Н.И. Толерантність як елемент інституціонального середовища економічної системи країни / Н.И. Литвиненко // «Соціально-економічні трансформації в епоху глобалізації»: зб. наук. стат. учасників Шостої Всеукр. наук.-практ. конф. (Полтава, 16 травня 2015 р.) / редкол.: Л.І. Яковенко (гол.ред.) [та ін.]. ПНПУ ім. В.Г. Короленка. – Полтава: «Скайтек», 2015. – С. 118-122.

Публікації в інших виданнях:

42. Lytvynenko N. Influence of culture on correlation between governmental and market coordination in Ukraine [Електрон. Ресурс] / N. Lytvynenko, A. Pylypenko // GISAR: economics jurisprudence and management – № 5 – 2014. – Р. 21-24. – Режим доступа: <http://journals.gisap.eu/index.php/ЕcoJuris/issue/archive>. – Загол. з екрана. *Особистий внесок здобувача*: розкрито вплив ціннісних орієнтацій населення на розвиток соціально-економічної системи.

АНОТАЦІЯ

Литвиненко Н.І. Інституціональні чинники розвитку сучасної соціально-економічної системи. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.01.01 – економічна теорія та історія економічної думки. – Державний вищий навчальний заклад «Національний гірничий університет». – Дніпропетровськ, 2015.

У дисертаційному дослідженні сформовано теоретико-методологічні засади оцінювання інституціональних чинників та визначення їх впливу на розвиток соціально-економічної системи країни, розроблено практичні рекомендації щодо формування ефективної структури інституціонального середовища соціально-економічної системи України.

Виокремлено норми інституціонального середовища соціально-економічної системи: «фізична свобода», «економічна свобода», «толерантність» як соціокультурна норма і поведінкова диспозиція, «міжособистісна довіра», «інституціональна довіра», «рентоорієнтована поведінка» та «правова поведінка». Розроблено теоретико-методологічні засади оцінювання складових інституціонального середовища. Встановлено, що кількість діючих зв'язків між нормами залежить від рівня розвитку країни. Визначено напрями формування ефективної структури інституціонального середовища соціально-економічної системи України.

Ключові слова: інституціональні чинники, інституціональне середовище, соціально-економічна система, норми, фізична свобода, толерантність як поведінкова диспозиція, правова поведінка, рентоорієнтована поведінка, суспільні цінності.

АННОТАЦИЯ

Литвиненко Н.И. Институциональные факторы развития современной социально-экономической системы. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.01 – экономическая теория и история экономической мысли. – Государственное высшее учебное заведение «Национальный горный университет», Днепропетровск, 2016.

В диссертации сформировано теоретико-методологические основы оценки институциональных факторов и определения их влияния на развитие социально-экономической системы страны, разработаны практические рекомендации по формированию эффективной структуры институциональной среды социально-экономической системы Украины.

Обосновано дополнение институционального подхода современной эволюционной методологией и выбор наиболее влиятельного фактора институциональных изменений, которым является норма. Установлена

сущность развития как сложного и многогранного процесса целенаправленных изменений любой социально-экономической системы на основе собственных механизмов саморазвития и постоянного взаимодействия с внешней средой через человека и ради человека с целью приобретения системой нового качества. Определено, что внешней средой для социально-экономической системы служит институциональная среда как совокупность социокультурных, политических, правовых институтов и взаимосвязей между ними, влияющих на характер экономической деятельности людей и формирующих устойчивые структуры их взаимодействия. Структурная устойчивость норм и социально-экономической системы обеспечивается ценностями.

Базовыми элементами институциональной среды являются нормы «свобода», «толерантность», «доверие», «рентоориентированное поведение» и «правовое поведение», на основе анализа сущности которых выделено в отдельные функциональные виды физическую свободу и экономическую свободу, толерантность определена через социокультурную норму и поведенческую диспозицию, а доверие разделено на межличностное и институциональное. Установлены критерии оценки эффективного функционирования норм и сформирован комплекс показателей для их количественной оценки – индексы: «индекс экономической свободы», «контроль коррупции», «рента в бюджетной сфере», «верховенство права», «политическая стабильность и отсутствие насилия», «сфера толерантности». Норма «доверие» определяется как среднеарифметический индекс на основе результатов проекта глобального исследования ценностей. В дополнение к существующим индексам разработаны научно-методологические основы количественной оценки таких норм как «физическая свобода» (оценивается по 17 факторам, объединенных в 8 контрольных показателей и отражающих степень удовлетворения физических потребностей человека); «толерантность» как поведенческая диспозиция (оценивается с использованием расчет индекса «критерий толерантности», сформированного на основе объединения субиндексов «социальная активность» и «дивергентность»).

Установлено, что количество действующих связей между самими нормами и благосостоянием зависит от уровня развития страны, оцениваемого с помощью «индекса развития человеческого потенциала». Выявлено, что между благосостоянием и нормами физическая и экономическая свобода, толерантность, правовое поведение, межличностное доверие существует прямая, значимая корреляционная связь. Между нормами институциональное доверие, рентоориентированное поведение и благосостоянием существует обратная значимая корреляционная связь.

На основе применения методик кросскультурного анализа ценностей Г. Хофстеда и диагностики социально-психологических установок личности в

мотивационно-потребностной сфере О.Ф. Потемкиной, диагностирована сильная ценностная установка украинцев на личную свободу без ориентации на власть, что отражает анархические элементы их сознания. Установлено, что нормы «неправомерное поведение» и «рентоориентированное поведение» закрепились на уровне общественных ценностей населения Украины.

На основе результатов количественной и качественной оценки элементов институциональной среды Украины выявлено ее специфические характеристики и установлено, что она не отвечает требованиям эффективного функционирования и не способствует устойчивому развитию общества.

Разработаны рекомендации по формированию социально-экономической политики государства, предусматривающие изменения в структуре институциональной среды, а также направленные на повышение уровня социально-экономического развития Украины.

Ключевые слова: институциональные факторы, институциональная среда, социально-экономическая система, нормы, физическая свобода, толерантность как поведенческая диспозиция, правомерное поведение, рентоориентированное поведение, социокультурные ценности.

ABSTRACT

Lytvynenko N.I. Institutional factors of current development of social-economic system. – Manuscript.

Thesis for Doctor of economic sciences degree in the area of specialism 08.01.01 – economic theory and history of economic thought. – State higher educational institution «National mining university». – Dnipropetrovsk, 2016.

Theoretical-methodological foundations of assessing institutional factors and determining their influence on the development of social-economic system of the state are formulated; practical recommendations concerning the formation of efficient structure of institutional environment of social-economic system of Ukraine are developed.

The norms of institutional environment of social-economic system are pointed out: “physical freedom”, “economic freedom”, “tolerance” as a social-cultural norm and behavioral disposition, “interpersonal trust”, “rent-oriented behavior”, and “legal behavior”. Theoretical-methodological foundations of assessing the components of institutional environment are developed. It is established that the number of active links between the norms depends on the level of development of the state. The directions of forming the efficient structure of institutional environment of social-economic system of Ukraine are determined.

Keywords: institutional factors, institutional environment, social-economic system, norms, physical freedom, tolerance as a behavioral disposition, legal behavior, rent-oriented behavior, social values.

Литвиненко Наталія Іванівна

**ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ
СУЧАСНОЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ**

(Автореферат)

Підписано до друку 10.04.2015 р. Формат 60x84 1/16.

Папір офсетний. Ризографія. Ум. друк. арк. 1,9.

Тираж 120 прим. Зам. № 601/1016

Надруковано у видавництві «Свідлер А.Л.»

49041, м. Дніпропетровськ, а/с 2493, тел./факс +38(056) 776-39-16

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру

суб'єкта видавничої справи серія ДК № 3876 від 10.09.2010 р.

www.garantsv.com